

РАЗМИСЛИ ЗА СОЦИОЛОГИЧЕСКАТА НАУКА В НАЧАЛОТО НА ХХІ ВЕК**

През 1971 г. се появи книгата на Реймон Будон „Кризата на социологията“ /*La crise de la sociologie*/ с подзаглавие „Въпроси на социологическата епистемология“ /*Questions d'epistemologie sociologique*/. Сравнявайки социологията и политическата икономия, Будон установява едно предимство на последната – икономистът разполага с представителни данни от национални наблюдения, редовно доставящи информация върху променливите, които той вкарва в своите модели /6: 17/. В същото време социологът не разполага с редовно постъпваща представителна информация за основните параметри на предмета на социологията. В резултат социологическите текстове приемат формата на есе, на размишления, на спекулация /6: 45/.

Будон се надява, че преди края на века социологията ще придобие нов облик: доброто политическо управление на индустриалните общества ще включва все повече значително развитие на социологическото изчисление /*comptabilite*/. Правителствата на XVIII в. – посочва той – въведоха икономическата и демографската отчетност. Тези на XIX в. въведоха криминалната отчетност. Тези на XX в. наложиха статистическата отчетност на образованието и ще въведат може би системи на отчетност за другите аспекти на социалния ред (здраве, свободно време и др.). Вероятно социолозите ще бъдат привлечени с предимство при подготовката, ръководството и използването на съответните изучавания /6: 45/.

За съжаление тази прогноза на Будон не се осъществи. Въпреки известен напредък в емпиричното социологическо изучаване на някои социални процеси и явления, картината по принцип не се измени.

Будон не търси причините на тази ограниченост на емпиричните социологически изследвания /ЕСИ/ в западните страни. Но внимателният анализ не може да не установи, че в края на краищата те се коренят в съвременния социален контекст на развитието на социологическата наука. Така например, когато една стопанска фирма или извънпроизводствена

** Академично слово пред официалното събрание за удостояване на чл.-кор. Стоян Михайлов със званието „Почетен професор /*Professor emeritus*/ на Института по социология“ (16 януари 2001). Публикувано като статия в сп. „Социологически проблеми“ (2002, кн. 1-2) без да се посочи поводът за написването и произнасянето му.

институция поръчва и финансира социологическо изследване, тя се интересува от строго ограничени в нейното поле на дейност процеси (влиянието на извънпроизводствените фактори върху производителността на труда в съответното производство, потребителското търсене на съответните стоки, нагласите на електората спрямо дадено политическо движение, неговият рейтинг и т.н.). Изразяваща преди всичко интересите на глобалните и най-големите транснационални корпорации и на капиталистическата класа като цяло, държавата не управлява оперативно огромна част от икономиката в лицето на частнособственическите фирми и неправителствените организации. Тя не се нуждае от представителна в рамките на страната, периодично събирана информация за цялостната обществена структура. Още повече, че произвеждането на такава информация е скъпо дело. Позволявам си да формулирам допускането: в условията на капиталистическия характер на обществото едва ли положението ще се измени по принцип.

Но Будон мечтае за промяна. Той настоява за социологически наблюдения по образеца на изучаванията на астрономическите обсерватории, синхронизирани в пространството и редовно повтаряни във времето. Той мечтае също така за банки от данни, с които се регистрират, каталогизират и кодифицират множеството анкети с въпросници, лесни за попълване и използване /6: 46-47/. Такива банки от данни в последните години възникнаха, но само в рамките на отделни социологически агенции и отразяващи само отделни аспекти на обществения живот.

Как се развиха нещата в това отношение у нас?

Още в началото на формирането на социологическото направление в обществознанието след Втората световна война в нашата страна, извършено, както е известно, под ръководството на проф. Живко Ошавков /2: 8-29/, не само беше осъзната необходимостта, но и се направи смел опит за преодоляването на посочената ограниченост на западната социология. Още с първото емпирично социологическо изследване на религиозността на населението в България през 1962 г. под ръководството на Ошавков, с оглед на постигането на двете основни качества на набираната емпирична информация: достоверност и представителност в мащаба на страната, бяха въведени и използвани нови методи на регистрация и съответен статистически апарат. Това беше заявка за нови пътища в социологията, предварително осъзнати, осмислени и обосновани през предната 1961 г. на специална научна конференция. Когато през февруари 1963 г. на среща със социолозите от Лодз (Полша) в отговор на въпрос за състоянието на българската социология ги запознах с емпиричното социологическо изследване на религиозността у нас, проф. Ян Лютински възкликна: "Такова изследване в Полша не е провеждано, не ми е известно такова изследване и в международен мащаб".

Ядрото социолози начело с Ошавков, което разчистваше пътя на социологическата наука и я изграждаше стъпка по стъпка в нашата страна, изхождаше от разбирането, че не трябва само да се копира западната социология. Усвоявайки нейния положителен опит и натрупвания в теорети-

чен и емпиричен план, българската социология трябваше да върви и по собствени пътища, преодолявайки ограниченостите и пристрастията на западната социология, често в субективистични насоки, лишени от системни евристични възможности.

За такова развитие на българската социология най-напред беше необходимо да се създадат теоретико-методологични предпоставки. И ето – в средата на 60-те год. се появи концепцията за социологическата система в българската литература. От една страна тя продължаваше усилията на структурно-функционалното направление в социологията, появило се още с раждането ѝ като самостоятелна наука. От Огюст Конт насам то е безспорно основното направление в развитието на социологическото познание. От друга страна тя издигна на качествено ново ниво социологическите теории за цялостната структура и функциониране на обществената действителност.

Практическата емпирична верификация на концепцията за социологическата система последва в лицето на ЕСИ “Градът и селото” през 1968 г. То достави уникална информация за всички основни сфери на социологическата система на българското общество през призмата на дейността и битието на хората. Набирането на информация за социологическата система чрез информацията за хората също бе теоретично обосновано. Известна е оригиналната българска постановка за разграничението на социологическата система и общностната структура. В западната литература такова разграничение и досега не е направено. Това придава там двусмислен и често мъгляв характер на понятието “социална структура”. Общностната структура е субектната страна на социологическата система, доколкото всичко в обществото е дело на хората, обединени в общности и действащи главно в институции. Изследвания от вида на “Градът и селото” са пътят за осъществяване на мечтата на Будон. Най-после е открито познавателното средство за набиране на представителни данни за цялостната обществена структура. Изследването е не само пионерско, но и безпрецедентно в международен мащаб – и по програма, и по методика, и по организация.

Тук обаче е необходимо да се прибавят още два оригинални момента. Ошавков настояваше и мечтаеше ЕСИ “Градът и селото” да се повтаря периодично с оглед на научни и управленски цели. Поради кончината му, вече без него първото повторение беше осъществено през 1986 г. Събра се представителна информация за цялостната обществена действителност за два времеви разреза, отдалечени един от друг 18 години. Оттук начална възможност за очертаване на тенденции.

Същевременно повторното ЕСИ “Градът и селото” беше включено в общата програма на преброяването на населението през 1985 г. Съчетаването на традиционните изчерпателни статистически преброявания с извадкови ЕСИ и особено с ЕСИ от вида на “Градът и селото” стана възможно поради обстоятелството, че директор на преброяването беше най-изтъкнатият български демограф-социолог проф. Минко Минков. Такова съчетаване на статистика и социология се правеше за първи път в света.

То привлече вниманието на световната статистическа общност. Индикатор за този интерес е провеждането на специална научна конференция (Варна, октомври 1988), в която взеха участие ръководителите на статистическия отдел на ООН и на националните статистически системи в редица западни страни.

В този ред на мисли е необходимо да посоча още един съществен факт. В българската социологическа литература бе формулирана и обоснована идеята за система на социологическа информация през 1965 г. /4/. Осъществяването на тази идея у нас започна под ръководството на Ошавков. Разработеният модел на единна система за социологическа информация в национален мащаб бе публикуван в известната трилогия /3/. Съществено значение има разработеният тезаурус, който дава възможност за компютърна обработка на индивидуалната емпирична информация и за функциониране на национална социологическа информационна банка. В ерата на Интернет този модел, въпреки някои пропуски и несъвършенства, напълно запазва своята принципна валидност и значение не само за социологията, но и за усъвършенстване на организацията на труда във фирмите, както и на социалното управление.

По този начин кръгът се затваря: теоретична концепция като методологична основа на адекватни ЕСИ; в резултат социологическа информационна система, отразяваща представително всички основни сфери на социологическата система и обслужваща както социалната наука, така и управлението на обществото като цяло; и всичко това функциониращо с помощта на най-модерната техника в лицето на компютрите.

* * *

За съжаление, при настъпилите съществени промени в състоянието на социологическата наука и на социологическата общност в нашата страна след ноември 1989 г., които продължават, посочените достижения започват да се забравят или подценяват, да се изоставят от мнозина социолози у нас. Формирането на нашето общество като нов тип социологическа система с капиталистически характер дава своето отражение и тук. Изменят се стимулите, мотивацията, нагласите и ценностните системи на социолога.

Сега у нас социологията функционира преди всичко на емпирично равнище. При това маркетинговите социологически изследвания не получиха достатъчно развитие като резултат от икономическата разруха. Силно избуяха ЕСИ на общественото мнение по електорални проблеми. В някои от тях обаче прозират елементите на шарлатания и почти нескрита партийно-политическа тенденциозност. Методиката на набирането на информацията стана съвършено ограничена и еднообразна – стандартно или полустандартно интервю и понякога домашна пряка анкета. Изключенията са извънредно редки. Извадките обикновено не надминават 1200 лица, което в повечето случаи, въпреки непрофесионалните декларации на съответните социологически агенции, не осигурява представителност.

Програмата им е стеснена толкова много, че не позволява що-годе по-пълнен и задълбочен анализ на политическото съзнание и поведение.

Що се отнася до останалите ЕСИ, които се правят главно от сътрудници на Института по социология, те в повечето случаи са посветени на остри злободневни проблеми – обедняване, безработица, формиране на бизнескласата, рискови социални фактори, стратификацията при новите условия и т.н. Някои от тях са части на международни сравнителни изследвания. Но и при тези изследвания тясната насоченост на тематиката се съпътства от извадкова и методична ограниченост. Неизменно и тук единственият източник на информация е самосъзнанието на изследваните лица.

Изследвания на бюджета на времето вече не се правят. Едно мощно познавателно средство за изучаване на обществената действителност е изоставено.

Следователно външната активност на емпирично ниво на социологическото познание не може да прикрие едностранчивостта и ограничеността в програмите и методиката на ЕСИ. Върху основата на добиваните данни не може да се прави сериозна наука. Такава наука не представляват и еднократните коментари на тези данни във вестниците и телевизията, които изобщо не се допират до частните социологически теории, камо ли до общата социология. Те са описателни, дават представа за конкретната ситуация на даден щрих от действителността и толкова.

Теоретичната социология рязко заляня. Тя не се котира. Даже реформираната структура на Института по социология се освободи от предишните секции по обща социология и теория на социологическото познание и по история на социологията. Тяхното премахване материализира тенденцията към описателство – при това твърде стеснено, която обеднява според мен социологическата наука у нас.

Въпреки привидната демократизация и свободата на социолога, деградират почти всички частносоциологически теории. Например у нас получиха значително развитие преди (с монографични разработки и емпирични изследвания, както и с обобщаващи трудове) редица частносоциологически теории, като социологията на селото, социологията на масовите комуникации, социологията на труда, социологията на религията, социологията на общностната структура, социологията на образованието и др. Разработките в тези насоки намаляха или се преустановиха.

Същевременно настъпиха и чувствителни изменения в социологическата общност. Освен количественото намаление, се появиха мъчителни проблеми на оцеляването. Мнозинството от социолозите са далеч от нормалния начин на живот на един научен работник. Търсенето на спонсори за изследвания и за публикуване на книги се превърна в мъчителна и унижителна тежоба. Периодичните издания намаляха, а оцелелите излизат с огромни закъснения и нередовно. За хонорари да не говорим. БСА линее, нито едно социологическо дружество не действа, преустановиха дейността си изследователските комитети.

Обаче тук е необходимо да се прибави нещо, което засяга научните нагласи, ценностните системи и поведението на социолозите у нас. Те

също сериозно се променят. Появиха се и видими негативни резултати. Ще си позволя да взема няколко примера.

След 1989 г. като мътна вода в нашата страна избуя нихилизъм към изграденото през периода 1944-1989 г., преминаващ нерядко в национален мазохизъм. За съжаление, сред водещите персони в този фалшификаторски субективистичен поход взеха участие и наши колеги социолози. За ликвидаторството в икономиката няма да говоря, но не мога да не отбележа антибългарския антинационален компрадорски разгул на силите, взели връх в нашето социалнополитическо развитие. Дори Ботев и Левски бяха обявени в печата за престъпници. Усилията за българска идентичност се разглеждат като анахронизъм. Последователно се нанасят удари върху българската нация – руши се образованието, предизвика се разкол в българската православна църква, културата рязко се сви и в редица случаи вегетира, мощни удари се нанасят върху научния потенциал.

В този грозен поток като негова съставна част се появи и социологическият нихилизъм. Водещ преподавател в Софийския университет изрази съмнение, че е имало социологическа наука в нашата страна преди ноември 1989 г. Студентите по социология не чуват името на Ошавков. Историята на социологическата мисъл в България не се изучава. Анализ и сравнение на извършеното не се прави - както със социологическата традиция у нас преди, така и с международната социологическа мисъл.

Ще приведа тук два примера, които, струва ми се, са в същото русло. Преди 7 години се появи двутомната "История на социологията" на проф. Георги Фотев /5/. Аз вече писах за нея: независимо от няколко съществени недостатъка, тя е фундаментален труд, който не отстъпва на повечето подобни чуждестранни публикации. Но за нея се появи само една апологетична анотация – трудно е да се каже рецензия – в сп. "Социологически проблеми". И нищо повече. А такива трудове не се появяват всяка година. Те би трябвало да станат повод за оживени обсъждания от цялата социологическа общност.

Аналогичен е случаят с "Енциклопедичен речник по социология", (1996) /1/. Сравнен с най-добрите речници в САЩ, Франция, Германия, Русия и т.н., той заслужава положителна оценка. От гледище на вътрешното развитие, той е събитие в социологическата литература. Дори в общонаучно и национално-духовно отношение такива издания трябва да се разглеждат като явления. Като дело на цялата социологическа общност у нас, той е показател за нейната научна зрелост. Но досега, вече пета година, в социологическия периодичен печат, включително в органа на българските социолози сп. "Социологически проблеми" не се появи нито един ред за речника. Само "Списание на БАН" помести една съвсем кратка рецензия-анотация за него.

* * *

На какво се дължи всичко това? Възможно ли е да се промени социологическата ситуация в перспектива? Може ли да се осигури пълнокръвно и хармонично развитие на социологическото знание на всичките му нива и

във всичките му съставки? В случая имам предвид не само националната социологическа наука, но и западната.

Аз съм дълбоко уверен, че това е възможно и че то непременно ще стане в една по-далечна перспектива.

Преди всичко поради обективните процеси, които се разгръщат на планетата. От хилядите напълно несвързани помежду си родове, племена, родово-племенни съюзи човечеството, изминало хилядолетен противоречив път, изпълнен с бляскави страници, но и с трагични събития, от един век насам все повече се споява в единна социологическа система – от материалното производство до духовната култура. Тази система неизбежно ще се формира, въпреки антисилите, като единство на безкрайно многообразие. Всичко това е невъзможно без регулиране на социалните процеси – на производство и потребление, на екологично равновесие, на откриване и експлоатация на нови енергийни ресурси както от микросъставките на материята, така и от космоса. Успешното протичане на тези процеси предполага балансиране на огромното многообразие от общностни, регионални, традиционни ценности и интереси на планетата. Обединяващото се човечество ще се нуждае от разширяване на своето самопознание, за да може да се справя с невероятни сложните проблеми пред себе си.

Грешат по принцип ония, които се борят срещу глобализацията. Те не разграничават глобализацията като прогресивен процес, който е невъзможно да бъде спрял, и опитите този процес да бъде изкористен в името на класово и националноegoистични цели. Необходимо е борбата да се насочи срещу социалните сили, които изкористяват процеса. Известно е кои са тези сили и откъде идват. Или иначе казано – нужно е да се премахне антагонистичната форма на развитие на човешката цивилизация. В нашето време тя ражда един парадокс: от една страна, огромни постижения на науката и техниката, висока производителност на труда и сравнително висок жизнен стандарт, определена традиционна демократичност, висши изяви в изкуството в развитите страни, а от друга – ширеща се бездуховност, масово лумпенизиране на личността, тероризъм, световни и локални войни, наркомания, нарастваща сексуална перверзия, престъпност, обхванала целия свят в своите мрежи. Достигна се до неоканибализъм в агресивните войни на НАТО с употребата в бойните средства на обеднен уран, а това е престъпление срещу човечеството.

Премахването на антагонистичната форма на развитие на човешката цивилизация не може да стане без преодоляване на формационната капиталистическа обвивка на по-голямата част от страните в света и изграждане на посткапиталистическо общество.

Ето определящия и най-важен обективен фактор за създаване на условия за пълнокръвно развитие на социологията, защото така ще се раждат разширяващи се социални потребности от социологически изследвания и от обективна представителна информация не само в рамките на отделните страни, но и на човечеството в цялост.

По този път ще се преодоляват характерните недъзи в развитието на международната социология. Ето някои от тях:

- Липса на достатъчно етика в поведението на мнозина социолози, доколкото те не се интересуват и не се съобразяват с достиженията на своите колеги в другите страни и особено от по-малките страни, както и със социологическите школи и направления, чиито постулати те не споделят. Така се подкопава приемствеността в развитието на социологическата наука и тя заприличва на механично събиране от автономни и независими направления, школи, автори;
- Езикът на социолозите е неунифициран, което спъва взаимното разбиране и пречи на изработването на общи виждания по основните проблеми на социологическата наука;
- Все още органично единство на емпирично и теоретично в социологията, за което мечтаеха Питирим Сорокин и Чарлз Райт Милс, не е постигнато.

Разбира се, преодоляването на тези и другите ограничености на социологията ще става постепенно, в продължителен период, в хода на разгръщането на социалното познание под напора на социалните потребности от социологически разработки. Тези потребности неизбежно ще нарастват както от задълбочаващия се процес на глобализация, така и от премахването на антагонистичната форма на развитие на човешката цивилизация.

Обективният процес ще разширява потребностите от социологически знания, но той създава само възможностите в това отношение. Останалото трябва да се свърши от самите социолози. Техните собствени съзнателни усилия са необходими. Ако са учени, те ще бъдат непреклонни борци за обективност и научна етика. И друг път съм казвал: науката признава само един култ – култът към истината. Обаче да се стремиш към истината, да се бориш за истината, да защитаваш истината е рисковано и обикновено е свързано с неприятности и дори жертви.

Бих искал да видя българския социолог не като механичен транслатор на чужди постановки, често пъти мършави в научно отношение, а като самостоятелен мислител с високо личностно и научно достойнство. Но това означава не само да съблюдава научната приемственост, проявявайки безукорна научна етика, но и да прокарва ако не пътища, поне пътечки в неспирния научен прогрес.

ЛИТЕРАТУРА

1. *ЕНЦИКЛОПЕДИЧЕН речник по социология*. С.: М-8-М, 1996.
2. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Опит за равностетка на едно научно дело*. В: Проф. д-р Живко Ошавков – личност и научно дело. С.: М-8-М, 1993.
3. ОШАВКОВ, Живко. *Проблеми на единната система за социологическа информация*. С.: БАН, 1983; ОШАВКОВ, Живко. *Тезаурус за информа-*

ция от ЕСИ. С.: БАН, 1983; СИСТЕМА на индикатори за социологическа информация. С.: БАН, 1983.

4. СТАЙКОВ, Захари, Стоян МИХАЙЛОВ. *Социология и планиране*. – Ново време, 1965, кн. 12.
5. ФОТЕВ, Георги. *История на социологията*. Т. 1-2. С.: Св. Климент Охридски, 1993.
6. BOUDON, Raymond. *La crise de la sociologie* (Questions d'epistemologie sociologiques). Geneve: Droz, 1971.